

RIETVELD PRIJS 2013

DE BESTE GEBOUWEN VAN UTRECHT

RIETVELD PRIJS 2013

RIETVELD PRIJS 2013

DE BESTE GEBOUWEN VAN UTRECHT

UITGEVERIJ THOTH BUSSUM

COLOFON

Deze publicatie verschijnt ter gelegenheid van de uitreiking van de Rietveldprijs 2013.

De activiteiten van de Stichting Rietveldprijs worden mede mogelijk gemaakt door financiële ondersteuning van:

Gemeente Utrecht

Stimuleringsfonds voor Creatieve Industrie

Rutges Vernieuwt

BAM Woningbouw

Trebbe

Dura Vermeer

Van Zoelen

Stichting Mitros

© 2013 De betreffende auteurs en fotografen, Stichting Rietveldprijs, Utrecht en Uitgeverij THOTH, Nieuwe 's-Gravelandseweg 3, 1405 HH Bussum.
WWW.THOTH.NL

BESTUURSSAMENSTELLING Pieter Hooimeijer (voorzitter), Janneke van der Poel (secretaris), Danny Wijnbelt (penningmeester), Mascha van Damme, Mark Hendriks, Bettina van Santen, Reinier Schat, Manon van der Wiel en Aleid Wolfsen.

AFBEELDING OMSLAG VOOR- EN ACHTERZIJDE Victas Centrum voor Verslavingszorg

SAMENSTELLING EN REDACTIE Mascha van Damme en Mark Hendriks

FOTO-ESSAY Rubén Dario Kleimeer

GRAFISCHE VORMGEVING Ronald Boiten en Irene Mesu, Amersfoort

DRUK Bema-Graphics, Wommelgem

BINDWERK Binderij Hexspoor, Boxtel

Alle rechten voorbehouden.

ISBN 978 90 6868 637 1

INHOUD

6	WOORD VOORAF PIETER HOOIMEIJER
7	FIJNZINNIG, NO-NONSENSE EN TOCH WARM / JURYVERSLAG RIETVELDPRIJS 2013 PETER PAUL WITSEN
18	FOTO-ESSAY RIETVELDPRIJS RUBÉN DARIO KLEIMEER
28	EEN PRIKKELARME OMGEVING IN EEN BRUISENDE BINNENSTAD / VICTAS CENTRUM VOOR VERSLAVINGSZORG MARIEKE BERKERS
38	DE TELOORGANG VAN DE NEDERLANDSE WONINGBOUW / BOUWEN ZONDER IDEAAL JAAP HUISMAN
48	OVER DE AUTEURS
48	ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

WOORD VOORAF

PIETER HOOIMEIJER

De genomineerden voor de Rietveldprijs 2013 zijn niet alleen van hoge kwaliteit, zoals de jury constateert in haar beoordeling van de omvangrijke bouwproductie van 2011 en 2012, maar geven ook een blik op de stad van de toekomst. De inrichting van de bebouwde omgeving zal zich moeten voegen naar het veranderend gebruik. Een drietal opgaven doet zich voor.

Het 'nieuwe werken', wordt in de praktijk vaak geassocieerd met de afwezigheid van een vaste werkplek en meer flexibiliteit in de kantooruren. In werkelijkheid gaat dit veel verder, omdat in toenemende mate bij bedrijven andere mensen rondlopen: stagiaires, consultants, klanten en bezoekers. De duur van het verblijf varieert aanzienlijk, net als de mate van formaliteit in de ontmoeting. Het succes van het 'social office' zit hem in de mate waarin plekken worden geboden die een gepaste omgeving bieden voor die ontmoetingen. Een open verbinding naar de stedelijke omgeving is niet alleen psychologisch, maar ook functioneel van betekenis omdat deze een combinatie met andere activiteiten of een voortzetting van dezelfde activiteit op een andere plek mogelijk maakt. Het 'nieuwe werken' vraagt niet om een flexibele werkplek, maar om een divers werklandschap met uiteenlopende gebruiksmogelijkheden.

Ook, en misschien wel juist, in economisch mindere tijden neemt de druk op de centrale delen van het stedelijk gebied toe. Waar monofunctionele gebieden ernstig te lijden hebben onder het feit dat zij slechts één markt bedienen, biedt de centrale stad door zijn variëteit meer kansen voor nieuwe en uiteenlopende initiatieven. Herontwikkeling van de bestaande stad zorgt dat het historische centrum en het gebied eromheen een nieuwe betekenis krijgen – met talloze mogelijkheden tot functieverandering. Als niet gevestigde partijen met initiatieven komen, zal het nodig zijn tijdelijke bestemmingen te realiseren.

De helft van de mensen die in de stad Utrecht werken en studeren woont hier niet en het zal moeilijk blijven om hen passende woonruimte te bieden. Velen zullen dus slechts gedeelten van hun tijd in de stad doorbrengen. Er ligt een uitdaging om hun verblijf in de stad zo aangenaam mogelijk te maken, omdat zij in niet geringe mate bijdragen aan de dynamiek en de vitaliteit van de stad. Hoogwaardige voorzieningen waar bewoners en bezoekers zich thuis voelen, zijn daarmee doorslaggevend voor de ruimtelijke kwaliteit.

De acht geselecteerde projecten laten op verschillende wijze zien hoe deze drie opgaven kunnen worden aangepakt en moeten eerder worden gezien als voorboden van de nieuwe tijd dan als afsluiting van een voorbij verleden.

FIJNZINNIG, NO-NONSENSE EN TOCH WARM

JURY

WYTZE PATIJN (VOORZITTER)

ANNETTE MARX

OLIVER THILL

PETER PAUL WITSEN

Bij haar aantreden trof de jury van de Rietveldprijs 2013 bijna honderd te beoordelen projecten aan. De financiële crisis, die op dramatische wijze doorwerkt in de bouw, had nog weinig vat op de productie in 2011 en 2012. Het duurt jaren voordat een idee in een fysiek resultaat is omgezet, dus in de opleveringen van deze jaren werkt het economische optimisme van voor 2008 nog duidelijk door.

De jury selecteerde in de eerste ronde acht projecten. Deze dongen mee naar de RTV Utrecht Publieksprijs. Daarbij keek de jury, conform de doelstellingen van de Stichting Rietveldprijs, zowel naar de kwaliteit van het project zelf als naar de bijdrage aan de beleving en de bruikbaarheid van de stad. Criteria daarbij waren compleetheid, consistentie en vernuft. Compleetheid betekent dat het winnende gebouw, gebied of complex op alle schaalniveaus overtuigt. De stedenbouwkundige bijdrage aan de stad spreekt tot de verbeelding, de verschijningsvorm is sprekend en het interieur of de inrichting is doordacht. Consistentie wil zeggen dat ook de samenhang overtuigt: tussen vorm en gebruik, tussen locatie en architectuur en tussen de verschillende onderdelen van het gebouw, gebied of complex. Het criterium van vernuft of inventiviteit doelt op de wijze waarop de architect de complexiteit tegemoet treedt, de slimme, vernieuwende vondsten die hij of zij in het project heeft verwerkt.

JURYVERSLAG RIETVELDPRIJS 2013

PETER PAUL WITSEN

DRIE GENOMINEERDEN

Op de Dag van de Architectuur, 23 juni jl., nomineerde de jury drie van deze acht projecten voor de Rietveldprijs 2013, na openbare presentaties door de betrokken architecten. Deze drie projecten scoren hoog op alle genoemde criteria, maar in zeer uiteenlopende situaties en met zeer verschillende oplossingen:

- **TURNZAAL NIEUW WELGELEGEN DOOR NL ARCHITECTS** Een gebouw met een aanstekelijk eenvoudig concept: simpel en doeltreffend, vrolijk stemmend, technisch knap en gerealiseerd met een beperkt budget;
- **BESTUURSCENTRUM RABOBANK NEDERLAND DOOR KRAAIJVANGER** Het gebouw legt een vloeiende verbinding tussen de internationale positie van de bank (die zich manifesteert in een boeiende en opvallende toevoeging aan het Utrechtse stadssilhouet) en de lokale betekenis voor de stad (via de colonnade met de publieke plint);
- **VICTAS CENTRUM VOOR VERSLAVINGSZORG DOOR JDDV ARCHITECTEN** Een gevoelige functie met een omvangrijk programma dat zorgvuldig is ingepast in de kwetsbare Utrechtse binnenstad; een ingewikkeld en langdurig karwei waar de architect op alle schaalniveaus (volumeverdeling, straatbeeld, detaillering) glansrijk is uitgekomen.

Victas, Centrum voor
Verslavingszorg door JDdV
architecten.

Met deze nominaties stelde de jury zich voor een bijna onmogelijke opgave. Qua programma, stijl en omgeving zijn de gebouwen onvergelijkbaar. Dat is de reden waarom niet alle leden dezelfde conclusie trokken en de toekenning uiteindelijk in de grootst mogelijke meerderheid is geschied. De architectonische prestatie is in alle gevallen hooggewaardeerd, maar de prijs gaat naar de architect die voor deze prestatie de hoogste maatschappelijke en stedelijke complexiteit moest overwinnen. Dat is Jaco de Visser (JDdV architecten) met het Victas Centrum voor Verslavingszorg.

DE PRIJSWINNAAR: VICTAS CENTRUM VOOR VERSLAVINGSZORG

JDdV ARCHITECTEN

De locatie van het voormalige Wilhelmina Kinderziekenhuis, in het zuiden van de Utrechtse binnenstad, is de plek voor de nieuwbouw van Victas, een organisatie die hulp en advies geeft bij alle vormen van verslaving. Het complex moest een groot aantal functies huisvesten die voorheen verspreid waren over de stad: een kliniek met inbegrip van een gesloten afdeling, een uitvalsbasis voor de ambulante hulpverlening, kantoorruimten voor het management en de staf, loketten, logistieke functies en een inpandige parkeergarage voor de gemeente. Ondanks het forse volume, heeft architect Jaco de Visser een uitstekende aansluiting bereikt bij de maat en schaal van de historische binnenstad. Het complex staat aan de A.B.C.-straat, waar de enige gevelwand aan de openbare ruimte zich bevindt. De lange, horizontale lijn verbloemt het grote volume niet, maar in hoogte, geleding en materiaalgebruik wordt aansluiting gevonden bij de kleinere schaal van de omgeving. Het bouwdeel aan de straat bestaat uit twee of drie bouwlagen, elk met afwijkende materialen, kozijnen en/of

hellingshoeken. Hier bevinden zich ontvangstruimten, kantoren en de ambulante dienstverlening. Daarachter, vanaf de straat nauwelijks opvallend, liggen de hogere bouwblokken met zorg- en managementruimten en wooneenheden. Deze zijn verdeeld over twee rijen met geheel of grotendeels vrijstaande volumes. De maat van de binnenstad keert terug in de lijnen tussen de drie bouwstroken, die teruggaan op kavelgrenzen van zeker tweehonderd jaar geleden. Door de typologie van grotendeels vrijstaande bouw delen ontstaat een reeks van beschutte binnenterreintjes. Dwars door de glazen wanden van de ontvangst- en kantoorruimten aan de A.B.C.-straat krijgt de voorbijganger zicht op een paar van deze binnenterreinen – en omgekeerd houden de cliënten zicht op de stad. Voor de jury is dit een mooie oplossing die de geslotenheid en geheimzinnigheid van een instelling als deze verkleint. In de praktijk kleefde er ook een bezwaar aan deze oplossing, bleek na de beoordeling. De ramen aan de begane grond zijn afgedekt met een folie die de doorzichten op de binnenterreinen wegneemt, wat afbreuk doet aan de levendigheid van de gevel. Dit moet de privacy van de cliënten waarborgen en voorkomen dat voorbijgangers een blik kunnen werpen op de geheime patiëntendossiers, als een medewerker daarmee aan het werk is. De jury adviseert hier alsnog een genuanceerdere oplossing voor te kiezen, die tegemoet komt aan de vertrouwelijkheid van de dossiers zonder de gevel zo rigoreus te blinderen.

De jury is zeer te spreken over de geleding van het complex, bereikt door de vlakverdeling, de gevelwand aan de A.B.C.-straat, het materiaalgebruik en daaraan verbonden kleurgebruik en de detaillering. Wel roepen de afzonderlijke materialen af en toe vragen op. Instellingen als Victas kunnen zich geen

overbodige luxe permitteren, maar de trespaplatten aan de straatzijde zijn misschien al te sober en de geprinte groene glasplaten aan de binnenhoven wat gekunsteld. De binnenhoven hadden verzacht kunnen worden met gras of beplanting – de garage eronder legt beperkingen op, maar sluit groen niet uit. Maar deze bezwaren zijn niet meer dan kleine kanttekeningen bij de architectonische prestatie om op een krap bemeten binnenstadslocatie, voor een beperkt budget een maatschappelijk gevoelige functie als een verslavingskliniek te realiseren. Het proces van totstandkoming was lang en moeizaam, maar aan het resultaat is dat niet af te zien. Dat is fijnzinnig en afgewogen, nonsens en toch warm.

OOK GENOMINEERD: TURNZAAL EN BANKKANTOOR

Acht gebouwen of gebouwcomplexen selecteerde de jury in de eerste ronde voor de Rietveldprijs, en daarmee ook voor de publieksprijs. Mooie gebou-

wen, goede gebouwen, aanwinsten voor de stad. De drie nominaties die de jury daaruit koos, hebben gemeen dat ze iets extra's brengen, een vonk die overslaat dankzij een specifiek onderdeel van het ontwerp en die ze net boven de andere vijf uittilt. Bij het winnende project was dat de ontwerpprestatie om een dergelijk volume harmonieus in te passen op een krap bemeten kavel in de oude binnenstad. Bij de turnzaal was het de vondst van de wijze waarop zonlicht naar binnen wordt gehaald en bij het bankkantoor de vondst van de 'dubbeltoren' die heeft geleid tot een verrijking van de Utrechtse skyline.

TURNZAAL NIEUW WELGELEGEN,
NL ARCHITECTS

Turners verdragen geen daglicht. De zon verblindt en leidt de aandacht af. Een gebouw dat niet veel meer dan een turnzaal omvat, heeft daarom per definitie te maken met gesloten wanden. Ook turnzaal Nieuw Welgelegen, gebouwd in opdracht

De stralend witte turnhal van NL Architects.

In de hal valt het zonlicht binnen via dakramen boven een uitbollende wand.

van de gemeente Utrecht, heeft daarmee te maken. Maar NL Architects heeft deze beperking met verve omgezet in een sprekende, nieuwsgierig makende stralend witte hal. Het zonlicht valt binnen via dakramen boven een uitbollende wand, weerkaatst door het witte golfplaat. Deze techniek is doorgezet aan alle zijden van het gebouw, zo

consequent als maar kan. Kleedruimten en andere noodzakelijke voorzieningen zijn volledig inpandig ingepast. Hoeken zijn naadloos uitgevoerd. Zo ontstaat de simpele maar bijzondere vorm van vier strakke wanden die aan de bovenkant speels naar buiten buigen. Alleen bij de entree stulpt deze gevel even uit. Dit golvende wit geeft het gebouw

van buiten een optimistische uitstraling. Van binnen ontstaat een bijzondere lichtinval die oplossingen met louter kunstlicht overtreft. De architecten hoefden bovendien, ondanks het beperkte budget, niet zuinig te doen bij de afwerking van het interieur, want het is geen duur bouwconcept. Programma, concept en uitvoering zijn één; er zijn geen

concessies gedaan. Dat maakt het ontwerp ijzersterk. Alleen op stedenbouwkundig niveau is het resultaat weinig aansprekend. De hal staat op een plek die weinig betekenis heeft voor de stad, op een sportterrein achter een groot schoolgebouw dat zich juist door het uitbundige kleurgebruik onderscheidt, en is alleen in gebruik voor de turnsport. Veel Utrechters zullen deze architectonische verrassing nog nooit hebben gezien.

BESTUURSCENTRUM RABOBANK NEDERLAND, KRAAIJVANGER

Dat laatste is niet het geval bij de andere genomineerde: het bestuurscentrum van de Rabobank aan de Croeselaan. Geen Utrechter kan deze 'dubbeltoren' zijn ontgaan: de twee ovale hoogbouwkernen, subtiel gedraaid ten opzichte van elkaar en verbonden door een welvende vliesgevel. Deze inventieve typologie levert een elegant gevormde toren op, maar is ook op andere schaalniveaus overtuigend uitgewerkt. De Rabotoren is een toon-

beeld van hoe het nieuwe werken architectonisch kan uitwerken. Dankzij de verbinding van de twee hoogbouwkernen ontstond op de eerste verdieping de mogelijkheid om een ruime, hoge plaza te maken. Muffige bedrijfskantines zijn zeldzaam geworden, maar hier is een wel zeer overtuigend alternatief neergezet, met een diversiteit aan werken vergaderplekken, restaurantbalies en koffiecorners, geluiddichte vergaderruimten en doorzichten op andere gebouwdelen. De plaza ligt achter de beveiliging maar draagt bij aan de ruime entree op de begane grond. Daar, in de plint van het gebouw achter een colonnade, bevindt zich een openbare expositieruimte die door de glazen gevel heen ook vanaf straat te bewonderen is. De colonnade geeft dit deel van de Croeselaan weer een straatwand. In dit gebied, gekenmerkt door grootschalige economische complexen zonder veel samenhang, is dat een waardevolle toevoeging aan de openbare ruimte. Technisch is het knap hoe de oudbouw, het blauwe spiegelkantoor uit de jaren tachtig, is opge-

nomen in de nieuwe constructie. Ook de innovatieve 'twinlifts' spreken tot de verbeelding: voor het eerst in Nederland zijn hier twee liften per liftschacht toegepast. Het resultaat is een kantoor-toren die vanaf verschillende gezichtspunten spannend is; interessanter dan veel andere recente hoogbouw in Nederland. Wel klinkt hier meer dan bij andere geselecteerde projecten de echo door van de vermeende oneindige groei. Het is een corporate architectuurtaal met een bijpassende maat, die ook afstand schept. Niettemin is het gedurfd om een grote bank als Rabo in deze tijd nog zo'n nieuw gezicht te geven.

BEVINDINGEN OVER DE BOUWPRODUCTIE IN UTRECHT 2011-2012

Onder de acht projecten die in de eerste ronde zijn geselecteerd, bevindt zich slechts één complex dat overwegend uit woningen bestaat: De Golf van het architectenbureau Dil & Bonazzi, gebouwd in op-

De beroemde 'dubbeltoren' van het bestuurscentrum van de Rabobank.

De colonnade en openbare expositieruimte van de Rabobank.

Een van de binnenhoven van woon- en werkcomplex De Golf.

dracht van de corporatie Bo-Ex in Terwijde (Leidsche Rijn). Toch bestond de bouwproductie in 2011 en 2012 voor een aanzienlijk deel uit woningen, zowel in uitbreidings- als herstructureringsbuurten. Het is de productie van een periode waarin in hoog tempo werd gebouwd voor een markt die relatief eenvoudig te bedienen was. Financiering was zelden een probleem en nieuwe huizen waren gewilde objecten. De drang om te blijven werken aan nieuwe typologieën en concepten was daardoor niet groot. Dat is terug te zien in de architectonische prestaties. Vaste sjablonen bepalen het beeld. Rijtjeshuizen en appartementencomplexen zijn weinig fantasierijk ontworpen, schijnbaar liefdeloos neergezet en geregeld slordig afgewerkt. De woningbouwproductie leed in de nadagen van het economische hoogtij zichtbaar onder de routine van ontwikkelen-bouwen-verkopen, ontwikkelen-bouwen-verkopen.

DE GOLF, DIL & BONAZZI ARCHITECTEN

De Golf van Dil & Bonazzi is een opvallende uitzondering. Dit is een complex van 86 woningen met ruimte voor bedrijven en maatschappelijke voorzieningen. De jury was aangenaam getroffen door de frisse en ingenieuze eigenzinnigheid. De architecten deelden de langgerekte kavel bij het station Terwijde op in drie smalle stroken, met een wandelroute daar dwars op. De stroken kennen elk hun eigen ritme van bouwhoogtes en onderbrekingen. Ze zijn strategisch geschakeld: de meeste woningen en andere ruimten strekken zich uit over meer dan één strook. Met de golvende dakranden toont het gebouw zijn afwijkende opbouw. Met name op deze tussenschaal (tussen stedenbouw en detaillering) onderscheidt De Golf zich. Het gebouw brengt een levendige zachtheid in de harde Vinex-

Zwembad De Krommerijn roept het beeld van het klassieke badhuis op.

wereld van Leidsche Rijn. Maar het heeft ook iets ondoorgondelijks. Dat knelt vooral bij de kerkruimte. Deze is volledig geïntegreerd en daardoor niet als zodanig herkenbaar. Wellicht heeft dat eraan bijgedragen dat de kerkruimte inmiddels is herbestemd tot sportschool.

MEER SPEELRUIMTE DANKZIJ GEKENDE GEBRUIKERS

Ook kantoren en andere bedrijfsgebouwen die voor de markt zijn gebouwd, zonder dat de gebruiker al tijdens de ontwikkeling bekend was, hebben de eerste selectieronde niet overleefd. Op het hierboven behandelde complex van Dil & Bonazzi na, wist de architect in alle gevallen wie het pand dat hij of zij ontwierp zou gebruiken (dan wel exploiteren), en bijna altijd was dat de opdrachtgever zelf. Afzetrisico's dempen de creativiteit, zo blijkt weer – ontwerpen voor gekende gebruikers geeft meer architectonische speelruimte. Als iets de complete lijst van acht geselecteerden kenmerkt, dan is het de vakkundige en beheerste architec-

De kantoorvilla van projectontwikkelaar AM op Papendorp.

tuur, die dienstbaar is aan haar gebruikers en tegelijkertijd haar omgeving omhoog haalt.

AM-HUIS, CLAUS EN KAAAN ARCHITECTEN

De kantoorvilla van projectontwikkelaar AM aan de Orteliuslaan in Papendorp was in eerste instantie bedoeld voor IPMMC, een consultancy- en ontwikkelingsbureau binnen dezelfde moederorganisatie als AM. Het is dus ontwikkeld voor eigen gebruik. De indeling vergroot de betrokkenheid van de werknemers bij hun organisatie en bij elkaar. Werkplekken en vergaderkamers zijn gesitueerd rondom een royale vide over de drie etages. Zonlicht

valt van bovenaf de vide in. Een grote witte trap-partij is de blikvanger. Deze opzet ademt de geest van connectie en samenwerking. Ook de hoogte van de verdiepingen draagt daaraan bij. Van buiten is de kantoorvilla uitnodigend vormgegeven door het grote glasoppervlak aan alle zijden. Het resultaat is een mooie, eenvoudige compositie, die met haar heldere vormen en kleuren verlichting brengt in de wat zwaarmoedige bebouwing van de Orteliuslaan. De impact op de gebouwde omgeving van Utrecht blijft echter bescheiden. Dat heeft te maken met het programma (dat geen directe betekenis heeft voor het grote publiek) en met de locatie

(waar weinig te beleven is voor wie niet op Papendorp werkt of er zakelijke belangen heeft).

ZWEMBAD DE KROMMERIJN,

JEANNE DEKKERS ARCHITECTUUR EN
WEHRUNG ARCHITECTEN

Sierlijk en elegant is het nieuwe zwembad De Krommerijn. Het ligt in een parkachtige maar wat versnipperde omgeving bij Rijsweerd, en haalt deze omhoog door een natuurlijke materialisering, ingehouden kleurstelling en verticale geleding. Die geleding komt terug in de zuilen die het dak dragen. De architect roept daarmee het klassieke

De paviljoens van de Kromhout Kazerne zijn van on-Nederlandse allure.

beeld van een badhuis op. Het zwembadcomplex is geënt op een mooi en eenvoudig ruimtelijk concept, waarbij het contact tussen de zwemmers en de groene omgeving een hoofdrol speelt. Park en bad sluiten mooi op elkaar aan door het vele glas in de gevel, dat bovendien een fraaie lichtinval oplevert in het bad zelf. De afwerking in het interieur laat soms echter te wensen over. Een bijzondere eigenschap is het demontabele dak, in combinatie met beweegbare glazen wanden. In de zomermaanden is De Krommerijn een buitenbad en in de wintermaanden een binnenbad. Maar deze innovatie lijkt nog niet uitontwikkeld. Het systeem is nog weinig praktisch vanwege de lange duur (enkele dagen) en de grote inspanning die het kost om het dak te monteren of te demonteren, en de opslag van het dak op een bedrijventerrein elders in de stad. Het is daardoor niet mogelijk om te reageren op veranderende weersomstandigheden.

AANSLUITING BIJ DE STEDELIJKE SAMENLEVING

De geselecteerde projecten, is hierboven gesteld, zijn dienstbaar aan hun gebruikers en halen hun omgeving omhoog. Door de positieve invloed op hun omgeving voldoen ze aan het criterium 'bijdragen aan de beleving en bruikbaarheid van de stad', dat voor de Rietveldprijs is geformuleerd. Het lijkt erop dat architecten en hun opdrachtgevers daar meer aandacht voor krijgen. Via grote glasoppervlakten in de gevels laten gebouwen in toenemende mate aan 'de stad' zien wat zich binnen afspeelt, ook als ze geen publieke functie hebben. Ze presenteren zich daardoor meer dan voorheen als deel van de stedelijke samenleving. Het Rabo-bestuurscentrum, het zwembad De Krommerijn en het AM-huis zijn daar voorbeelden van.

KROMHOUT KAZERNE, MVSA MEYER EN VAN SCHOOTEN ARCHITECTEN

De aandacht voor de presentatie aan de stad geldt zelfs voor het Kromhout Kazerne-complex in Rijnsweerd. Defensie-instellingen in de stad gaan vanouds schuil achter massieve muren. Bij de nieuwbouw voor onder meer het hoofdkwartier van de Koninklijke Landmacht is daar nadrukkelijk niet voor gekozen. Weliswaar is het terrein voor het publiek niet toegankelijk, maar de ommuring heeft plaatsgemaakt voor een transparant hekwerk, waardoor het terrein zich manifesteert als een open, groene ruimte in de stad. De strip van negen kantoorpaviljoens op dit terrein heeft een hoge kwaliteit. De paviljoens kennen een subtiele variatie in kleur en vorm en zijn in enkele gevallen geschakeld. Ze hebben daardoor elk een eigen gezicht zonder dat de onderlinge samenhang verloren gaat. De opbouw is flexibel: het tiende paviljoen komt pas als het nodig is. Dit concept hangt ongetwijfeld samen met de aanbestedingsvorm. Het consortium Komfort BV heeft het complex gebouwd in een dbfm-constructie ('design, build, finance, maintain'). Daarmee heeft het gedurende 25 jaar de verantwoordelijkheid op zich genomen voor het beheer. De typologie van al dan niet geschakelde paviljoens maakt het gebruik flexibel. Mocht Defensie het complex ooit geheel of gedeeltelijk verlaten, dan is het eenvoudiger om voor een afzonderlijk paviljoen een nieuw gebruik te vinden dan voor een gedeelte van één enkel groot gebouw. Het nadeel is dat deze opzet de synergie tussen de verschillende onderdelen van Defensie minder nadrukkelijk stimuleert. Eén gebouw met gezamenlijke voorzieningen en flexplekken is in dat opzicht effectiever. De zone met logies en voorzieningen heeft aanmerkelijk minder kwaliteit dan de kantorenstrip. De parkruimte daartussen (ontworpen door Karres en Brands landschaps-

architecten) roept bij de jury gemengde reacties op: op onderdelen fijnzinnig, maar ook wat vlak. De drie monumenten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie op het terrein hadden de vonk kunnen brengen die het project boven zichzelf uittilt, maar ze staan nu wat doelloos tussen de nieuwbouw: de stedenbouwkundige synergie blijft beperkt. Het complete complex heeft onmiskenbaar allure, on-Nederlands bijna. Voor een nieuw overheidsgebouw kan zo'n allure ter discussie worden gesteld (hoewel de kazerne vóór de recente bezuinigingsgolven is ontworpen), ook omdat de oude kazerne met zijn historische allure ervoor is gesloopt. Dat wringt wat, maar deze overweging staat buiten de architectonische prestatie, dus heeft geen rol gespeeld in het eindoordeel van de jury.

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK (UB),

GROSFELD VAN DER VELDE ARCHITECTEN

De meest uitgesproken bijdrage aan de beleving en bruikbaarheid van de stad biedt de achtste geselecteerde, de UB aan de Drift. Sinds de verbouwing weten studenten en andere Utrechtse dit gebouw te vinden als studieruimte en voor een maaltijd of een kop koffie – op de begane grond is een stadsrestaurant toegevoegd. De Universiteitsbibliotheek heeft nieuw leven in de binnenstad gebracht. De term 'verbouwing' doet de ingreep eigenlijk te kort. Weliswaar had de bibliotheek eerder al bezit genomen van dit voormalige werkpaleis van Lodewijk Napoleon, maar de operatie had veel weg van een complete revitalisatie. Het was een heel uitdagend project, waarover binnen de jury het meest is gesproken. Het heeft uitgesproken sterke kanten, maar net te veel betwistbare elementen om tot de laatste drie nominaties door te dringen. Veel ingrepen hebben geleid tot een indrukwekkend resultaat: de entreehal, de hagelwitte boekenzaal met

Het formele binnenplein van de universiteitsbibliotheek aan de Drift.

het kleurrijke 'behang van boeken', de studieplaatsen aan het raam waardoor er leven is gebracht in de gevel van het paleis aan het binnenterrein. Daar staan volgens de jury minder geslaagde ruimten tegenover. Het consequente gebruik van wit en lichtgrijs in het interieur geeft rust en samenhang, maar gaat op een aantal plaatsen ten koste van het historische karakter van de diverse ruimten. Doordat deze kleuren alom aanwezig zijn, worden ze op den duur opdringerig in plaats van rustgevend. Ook het binnenplein met de hoofdentree en de fietsenkelder (ontworpen door Karres en Brands land-

schapsarchitecten) is wat de jury betreft te formeel behandeld. Het plein is kaal en komt als entree niet uit de verf. Feitelijk functioneert de zij-ingang aan de Drift als hoofdentree. Deze zij-ingang valt logisch in de looproutes door dit Universiteitskwartier van de binnenstad en vormt, vanwege de ligging op de kop van de 'grande halle', een prachtige entree van het historische complex. Maar het gevolg is dat de fietsenkelder onderbezet is en dat aan de smalle Drift hordes fietsen geparkeerd staan. Met een grotere verblijfskwaliteit op het binnenplein en een strakkere regie op het fietsenbeleid

van de stad, kan zowel het plein als de Drift aan stedelijke kwaliteit winnen.

Dat neemt niet weg dat de UB zonder meer een aanwinst is voor de stad, net zoals de zeven andere geselecteerde gebouwen en complexen. De bouwproductie van 2011 en 2012 heeft een rijke kopgroep opgeleverd. Moge dat een inspiratie zijn voor de jaren die komen gaan, waarin het moeilijker is om projecten gerealiseerd te krijgen, maar ook een voorlopig einde lijkt te komen aan de massale en anonieme bouwproductie van mindere kwaliteit.

RUBÉN DARIO KLEIMEER

FOTO-ESSAY
RIETVELD
PRIJS

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

GROSFELD VAN DER VELDE

ARCHITECTEN

ZWEMBAD DE KROMMERIJN

JEANNE DEKKERS ARCHITECTUUR,

WEHRUNG ARCHITECTEN

AM-HUIS

CLAUS EN KAAAN

ARCHITECTEN

DE GOLF

DIL & BONAZZI

ARCHITECTEN

BESTUURSCENTRUM RABOBANK

NEDERLAND (GENOMINEERD)

KRAAIJVANGER

TURNZAAL NIEUW WELGELEGEN

(GENOMINEERD)

NL ARCHITECTS

VICTAS CENTRUM VOOR

VERSLAVINGSZORG (WINNAAR)

JDDV ARCHITECTEN

KROMHOUT KAZERNE

MVSA MEYER EN

VAN SCHOOTEN ARCHITECTEN

EEN PRIKKELARME OMGEVING IN EEN BRUISENDE BINNENSTAD

MARIEKE BERKERS

In de Utrechtse A.B.C.-straat opende dit jaar een nieuwe verslavingskliniek haar deuren. Op de eerste plaats voldoet het gebouw van zorginstelling Victas aan de eisen van een veranderende zorgsector. Op de tweede plaats is de architect erin geslaagd de kliniek in te passen in de historische stad.

Buurtbewoners, personeel en verslaafden bewegen zich sinds de opening van de verslavingskliniek dagelijks samen door de A.B.C.-straat. De verschillende groepen tasten elkaar nog af. Buurtbewoners kijken met argusogen naar de cliënten die voor de methadonuitgifte komen en zich soms luidruchtig in de straat ophouden. Medewerkers van de kliniek moeten wennen aan het transparante karakter van de gevel van het gebouw. Ze vroegen om maatregelen om ramen in de plint te blinderen zodat mensen in de straat geen privacygevoelige informatie kunnen aflezen op hun computerschermen. Kortom, het is even wennen, zo'n zorgcentrum midden in de smalle straat.

Het gebouw daarentegen lijkt zich van onwennigheid weinig aan te trekken. Het heeft, onder meer vanwege de vlakverdeling van de gevelwand, het materiaalgebruik, het kleurgebruik en de detaillering, een vanzelfsprekende plek veroverd in de historische binnenstad. Architect Jaco de Visser van JDdV architecten uit Nieuwegein en opdracht-

VICTAS CENTRUM VOOR VERSLAVINGSZORG

gever Victas – een Midden-Nederlandse zorginstelling voor verslavingszorg – stonden voor een uiterst complexe puzzel die zijn oorsprong kent in twee actuele ontwikkelingen. Op de eerste plaats veranderde de zorg en moest de kliniek voldoen aan eisen die hieruit voortkomen. Op de tweede plaats was er sprake van een wens naar stedelijke verdichting. De vraag aan de architect was de veranderende zorgfuncties architectonisch kundig in te passen in de bestaande historische stad.

SLIMME ZORGCONCEPTEN

De Nederlandse gezondheidszorg is in transitie. Kort gezegd neemt zorg toe, terwijl er tegelijkertijd sprake is van bezuinigingen en personeelstekorten in de zorg. Een gordiaanse knoop. Maatschappelijke trends maken de knoop nog ingewikkelder. Zo luisteren zorgverleners bijvoorbeeld steeds beter naar mensen die zorg nodig hebben. Daardoor is meer maatwerk gewenst. Dat maakt de zorg vaak duurder. Ook zet het kabinet al een tijdje in op extramuralisering: wonen in een vorm waarbij de cliënt zoveel mogelijk zelfstandigheid behoudt. De kans is groot dat een persoon uit een kwetsbare groep mensen binnenkort je buurman is. Daarbij komt dat zorg eerder begint; er wordt steeds vaker preventieve zorg geboden. De polikliniek, dagbehandeling en thuiszorg nemen in belang toe. Met name de groeiende groep mensen

Zicht vanuit de kliniek op de stegen, huisjes en binnenplaatsen in de binnenstad.

RIETVELDPRIJS 2013

De gevelwand van Victas in de A.B.C.-straat.

met een chronische aandoening heeft daar baat bij. Wie levenslang zorg nodig heeft krijgt deze het liefst in de buurt van waar hij woont. Deze ontwikkelingen vragen om investeringen in andersoortige gebouwen dan klinieken met grote hoeveelheden bedden. Het belang van vastgoed neemt af terwijl de vraag naar flexibele invullingen van gebouwen toeneemt. Vaak is het speelveld daarvoor de bestaande stad. Een deel van de opgave zal opgelost moeten worden met herbestemming van de bestaande gebouwen voorraad en lege terreinen. Kortom, de architecten en stedenbouwers moeten aan de bak om samen met zorgaanbieders tot slimme nieuwe concepten te komen. Een gezondheidszorg in transitie is overigens eerder een constante dan een ommezwaai. De architectonische geschiedenis van de A.B.C.-straat illustreert dat perfect. In 1969 verrees in het nauwe

straatje als onderdeel van het Wilhelmina-kinderziekenhuis een dertig meter hoog 'beddengebouw'. In de betonnen kolos vond de optimalisering van medische bedrijfsvoering haar ideale vorm. Met het stapelen van bedden kon namelijk op zeer efficiënte wijze aan een hele schare patiënten zorg verleend worden. Tegenwoordig is niet de stapelbare patiënt, maar de unieke vraag van de zorgcliënt leidend bij het kiezen van concepten voor zorgarchitectuur. Daarnaast zijn we betonnen dozen als het beddengebouw in de fijnmazige historische binnenstad als ongewenst gaan beschouwen. Met de verslavingskliniek van Victas is een frisse wind gaan waaien door de A.B.C.-straat. Niet alleen heeft het zorgconcept van opvangen van verslaafden in de binnenstad, het bieden van preventieve en ambulante zorg naast klinische zorg en het

De toegankelijke voorzijde van het gebouw.

nieuwe werken zich aangepast aan de noden en wensen van onze tijd. De architectuur biedt op eigentijdse wijze onderdak aan het veranderde zorgconcept.

ZORGVULDIG MANOEUVREREN

Ontwerpen aan een kliniek in de bestaande stad gaat niet zonder slag of stoot. Naast sloophamers en betonmolens krijgt stad te maken met de instroom van meer kwetsbare mensen. Binnenstedelijke zorgopgaven stellen de veerkracht van de binnenstad en haar bewoners behoorlijk op de proef. Zo ook in de A.B.C.-straat. Niet alle bewoners stonden te springen om herontwikkeling van het ziekenhuisterrein. Jarenlang een bouwplaats voor de deur, verkeersdrukten en het vooruitzicht een kliniek voor verslaafden als nieuwe buurman te krijgen riep bij verschillende bewo-

Plattegrond van de kliniek. In het midden de steeg met daaraan de woongebouwen en binnenplaatsen.

ners de angstige ik boven. Met name de bouwperiode zorgde bij mensen voor hinder. Voor bewoners is het lastig uitvogelen wie verantwoordelijk is voor het waarborgen van het woongenot. Oftewel: bij wie kun je bij hinder klagen? Volgens de gemeente zijn de regels die ze hanteert voor het waarborgen van woongenot tijdens een bouwhelder. De uitvoerder van een bouwproject is verantwoordelijk voor de handhaving ervan. Victas probeerde steeds in gesprek te blijven met bewoners. Dat werd door sommigen afgedaan als een charmeoffensief. Ook de architect dacht mee aan oplossingen die voor zo min mogelijk hinder zorgden. Maar hoe je het ook wendt of keert: stilte en bouwen verhouden zich slecht met elkaar. Gezien de wens van Utrecht om te verdichten zal er nog heel wat binnenstedelijk bouwgeweld op de

Trapopgang.

De kantoorruimtes van het personeel aan de straatzijde.

De woonblokken achter het entreegebouw met sober ingerichte binnenplaatsen.

agenda komen staan. De gemeente doet er dan ook goed aan beter getraind te raken in het luisteren naar buurtbewoners en het tijdig bieden van oplossingen ter verlichting van hinder. De jaren voorafgaand aan de bouw waren relatief rustig; het terrein lag na de sloop van het kindziekenhuis jarenlang braak. Het verpauperde beddengebouw bepaalde als beeldbepalend element de sfeer van de plek. Victas, voorheen Centrum Maliebaan, liet eind jaren negentig op aanwijzing van de gemeente haar oog vallen op dit terrein, kocht het en sloeg aan het plannen. De instelling was lange tijd gehuisvest op talrijke locaties verdeeld over de stad Utrecht. Het management besloot tot het samenbrengen van de verschillende functies in één gebouw. Victas kreeg in eerste instantie een bouwvergunning voor een plan dat paste binnen het bestemmingsplan, met behoud van de bestaande gebouwen zoals de bedden-toren. Maar met het veranderen van het overheidsbeleid over beschikbare budgetten voor onderhoud en beheer moest Victas haar plannen bijstellen. De organisatie vroeg in 2000 het bureau JDdV architecten naar een reactie op de voorgenomen bouwplannen. De visie van de architecten viel in de smaak waardoor het bureau de opdracht verkreeg om de locatie te herontwikkelen.

Op het programma stond de nieuwbouw van een verslavingskliniek gecombineerd met een groot aantal ambulante functies en voorzieningen. Jaco de Visser verdeelde de functies vervolgens over drie stroken in het plangebied. De noordelijke strook bestaat uit een gebouw met een lange gevel die de hele A.B.C.-straat beslaat. In dit gebouwdeel zijn voornamelijk de publieks-, ambulante en logistieke functies ondergebracht. De middenstrook biedt plek voor de behandelgebouwen en ruimten voor management- en staffuncties. De meest zui-

delijk strook herbergt vijf woonblokken waar tachtig mensen kunnen wonen.

Het architectonisch inpassen van een zorgfunctie vroeg om een goede balans tussen het waarborgen van de privacy en de integratie in het publieke domein. Zorg is volgens de architect iets wat onderdeel uitmaakt van de stad. Maar dat betekent niet dat je alles zichtbaar moet maken, daarmee komt de privacy van cliënten in het gedrang. De Visser geeft aan 'psychologisch materiaalgebruik' ingezet te hebben. Een materiaal kan het gevoel opwekken dat een gebouw transparant is. Bij de kliniek in de A.B.C.-straat is dat goed gelukt. Het gebouw heeft een toegankelijke uitstraling en er is veel gebruik gemaakt van glas waardoor voorbijgangers het gevoel krijgen dat het integraal onderdeel uitmaakt van de bestaande stad. Tegelijkertijd kan het publiek niet zomaar overal het gebouw inwandelen. Deuren zijn gesloten. Nu het gebouw in gebruik is, loopt het personeel nog wel tegen een aantal problemen aan wat het waarborgen van privacy betreft. Op verschillende plaatsen is om privacyredenen afdekfolie op ramen toegepast. Met de architect wordt nu gezocht naar een duurzame en meer esthetische oplossing voor het privacy-probleem.

PRIKKELARM VERSUS PRIKKELBAAR

Dat bouwen voor verslaafdenzorg in de bestaande stad een ingewikkelde zaak is, was vrijwel meteen duidelijk. Dit specifiek type zorg en de binnenstad vormen niet bepaald een logische combinatie. Een verslaving zorgt vaak voor mentale onrust. Daarom gedijen cliënten van een verslavingskliniek het beste in een impulsarme omgeving. Een wens die in contrast staat met een binnenstedelijke situatie waar het bruist van het leven en de prikkelfactor juist hoog ligt. Architect Jaco de Visser loste dit op

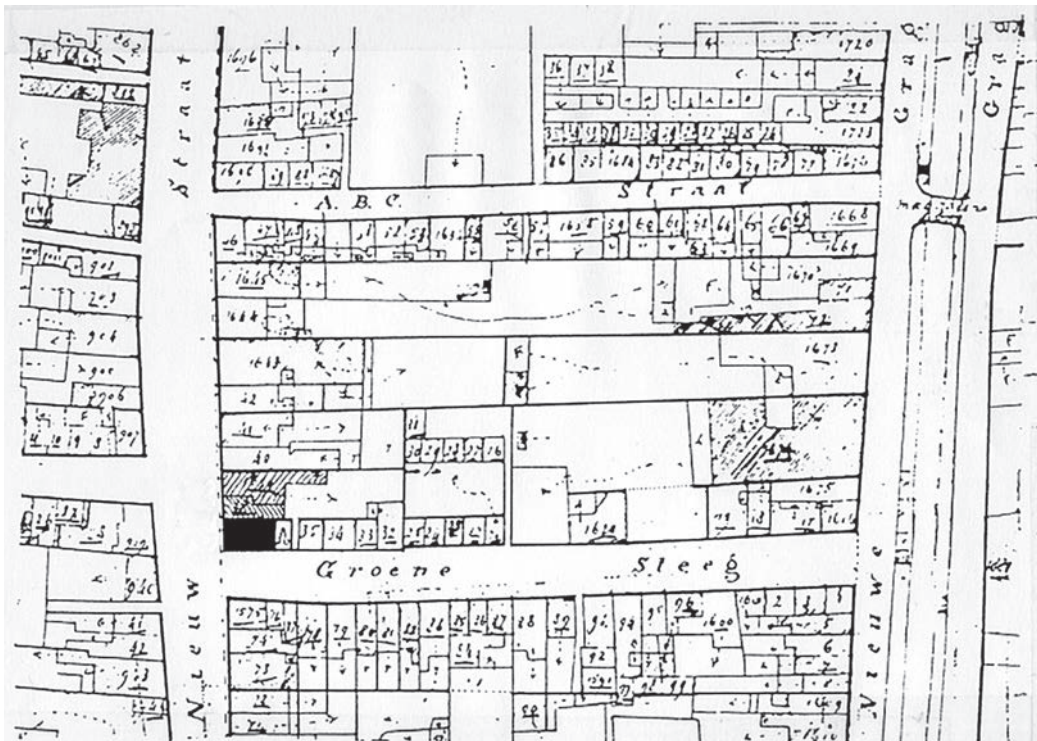
door de woonblokken op de achterste kavel te situeren en deze te omsluiten met een kale muur. De binnenplaatsen tussen de blokken kregen een prikkelarme, sobere inrichting. Zo creëerde de architect een situatie van rust en stilte in de binnenstad.

Gedurende het ontwerpen aan het verslavingscentrum kreeg de architect ook (ad hoc) koerswijzigingen in zorg en beleid voor de kiezen. Een voorbeeld. Sinds kort mogen zorginstellingen geen isoleer-ruimtes meer gebruiken. Wanneer de wens ontstaat cliënten af te zonderen moet een instelling een rustgevende ruimte bieden met net andere eisen voor de inrichting dan een isoleerruimte. Een ander probleem kwam voort uit de typische organisatiestructuur in verslavingsklinieken. Instellingen voor verslavingszorg bestaan vaak uit clusters van gebouwen, zodat de groepsleiding snel via het ene gebouw naar het volgende kan lopen. Een principe dat uit veiligheidsoogpunt gewenst is, en het toenmalige College bouw zorginstellingen – verantwoordelijk voor de vergoedingverlening – houdt daar graag aan vast. De gang via dit college bleek dan ook een lastig te nemen hobbel. Het geeft namelijk pas een vergunning af wanneer het plan aan bepaalde regels voldoet en binnen een gesteld budget past.

Het plan van Jaco de Visser kon in eerste instantie niet aan de gestelde voorwaarden voldoen. Clusterbouw heeft namelijk heel wat ruimte nodig. Een weinig aangename voorwaarde wanneer je bouwt in de bestaande stad. Omdat verslavingscomplexen van oudsher in bos- of duinrijke omgevingen liggen, waar aan ruimte geen gebrek is, waren de regels weinig flexibel. Geconfronteerd met de complexe opgave vroeg Jaco de Visser zijn opdrachtgever om *carte blanche* zodat hij de puzzel ontwerpend tot een goed eind kon brengen. Hij

De relatie met de omliggende oude stad is steeds voelbaar.

De kadastrale kaart uit 1832 bepaalde de positie en de richting van de nieuwbouw.

ontwierp zestien modellen. Acht zoals je volgens het College bouw zorginstellingen de ontwerp-opgave zou moeten aanpakken. De overige acht sloten beter aan bij de condities die de locatie bood en de veranderingen in de zorg. De architect zag het als een voordeel dat bijna niks mogelijk was. 'Wanneer alles mogelijk is blijft over alles discussie bestaan', aldus De Visser. Jaco de Visser puzzelde minutieus alle bouwdelen aan en op elkaar zodat hij het programma van 7200 m² weg kon zetten op de relatief bescheiden inbreidingslocatie, en binnen het gestelde budget. Daarnaast zorgde hij dat het gebouw past in de fijnmazige structuur van de oude stad. Uiteindelijk bleek maar een oplossing sluitend en gaf College bouw zorginstellingen akkoord.

Had De Visser in de huidige tijd zijn ontwerp gemaakt, dan was van het zogenaamde bouwregime van het college geen sprake meer geweest. Vanaf 2006 is het bouwregime namelijk gefaseerd afgeschaft. Dit veranderde vergunningenbeleid van de overheid is nogal van invloed op de huidige architectuuropgave voor zorggebouwen.

Zorgaanbieders kunnen nu zelf beslissen wanneer zij starten met nieuwbouw of renovatie. Ze moeten kapitaallasten zelf terugverdienen en hier ook risico voor dragen. Exploitatie en ontwikkeling van vastgoed is daarmee binnen het takenpakket van de zorgaanbieder gekomen. Deze vercommercialisering vraagt om creatieve oplossingen waarbij rekenen en tekenen hand in hand gaan. Een klus waarbij stedenbouwers en architecten hun expertise kunnen laten gelden. De nieuwe regelgeving leidde bovendien naar een situatie waarin niet meer het aantal fysieke verzorgingsplaatsen gefinancierd wordt, maar op basis van het aantal bewoners. De zorgaanbieder zal dus niet alleen vanuit maatschappelijk oogpunt denken vanuit de

Een van de binnenplaatsen, het kleinschalige karakter van de verkaveling is goed zichtbaar.

bewoners en hun wensen, maar ook om de waarde van hun vastgoed hoog te houden. Nu zorginstellingen zelf verantwoordelijk zijn voor het ontwikkelen van vastgoed zal meer aandacht ontstaan voor flexibiliteit. Ze hebben er immers baat bij dat gebouwen hun marktwaarde houden op langere termijn.

De constante verschuivingen binnen de zorg vragen om een flexibele instelling van ontwerpers en een goede afstemming tussen architect en zorg-aanbieder. Uit die flexibele houding zullen ook flexibele gebouwen moeten voortkomen die gedurende en na de bouwfase gemakkelijk aan te passen zijn.

Ook Victas heeft een flexibele opzet. De gebouwdelen zijn zo compact en functioneel mogelijk opgezet in relatie tot het programma van eisen. Het leidde tot een relatief somber complex, waardoor aanpassingen snel te maken zijn. Het is immers gemakkelijker een eenvoudige ruimte aan te passen dan een complexe ruimte met veel specifiek uitgevoerde invullingen. Mocht het complex met de tijd de zorgfunctie verliezen dan kan het vrij eenvoudig omgebouwd worden tot appartementen. Geen overbodige luxe voor een gebouwcomplex in hartje Utrecht.

INPASSEN IN DE FIJNMAZIGE STAD

JDdV architecten maakte gebruik van de kadastrale kaart van 1832 om de positie en richting van de nieuwbouw te laten aansluiten bij het historische stedelijke weefsel. In de lange gevel van het gebouw aan de A.B.C.-straat paste Jaco de Visser een geleiding toe die past bij de kleinschaligheid van de omgeving. In feite heeft hij in de straatgevel een eenvoudig principe toegepast. Historische huisjes in Utrechtse stegen bestaan uit eenvoudige elementen als ramen en een deur, regenpijp en dakkapel. De huizen zijn verschillend door de wijze

waarop de losse elementen gepositioneerd zijn in de gevel. Met dat principe in het achterhoofd gaf De Visser vorm aan de vlakverdeling in zijn gevel. Hij ontwierp voorts een zachte overgang tussen de stoep en het gebouw door de kliniek op een plint te zetten. De hoge, smalle ramen van de kliniek zijn een echo van de hoge, smalle ramen van de arbeiderswoningen tegenover het gebouw. Een aantal arbeiderswoningen in de A.B.C.-straat heeft voortuinen. Ze liggen wat verzonken in de straat. Daardoor ontstond ruimte om ter hoogte van dit gedeelte het vijf verdiepingen hoge bouwblok te situeren zonder dat er huizen in de schaduw kwamen te liggen. De materialisering van de gevel is zacht en passend bij de historische stad: hout en baksteen. Het kleurgebruik is ingetogen. De steen is bewerkt en doet daarmee gebruikt aan, passend bij het beeld van de historische stad. Het middelste, houten deel van de gevel neigt naar voren. Dit zorgt ervoor dat het gebouw vanaf de straat gezien een vriendelijke uitstraling krijgt.

In meerdere opzichten doet de opzet van het gebouwcomplex denken aan het middeleeuwse stedenbouwkundig type dat in Utrecht veelvuldig terug te vinden is: de immuniteit. De middeleeuwse immuniteit was een afgeschermd woon- en werkgebied van een kerkelijke instelling en niet publiekelijk toegankelijk. Het gebied was afgesloten door een muur, gracht of sloot. Het middeleeuwse Utrecht bestond voor een groot deel uit deze voor de burger verborgen werelden. Ook de kliniek van Victas herbergt achter een hoge muur gedeeltelijk verborgen ruimtes. De woonblokken van de cliënten vormen een sobere 'immuniteit' in de drukke stad. Het complex toont daarmee overigens ook overeenkomsten met het woningbouwproject aan de Mariaplaats van Bob van Reeth (AWG architecten). Van Reeth had van doen met een locatie die in het verleden een kerkelijke

immuniteit vormde. Hij nam dat gegeven als uitgangspunt bij de stedenbouwkundige opzet van zijn woningcomplex. Hij ontwierp een gesloten randbebouwing rond verschillende blokken op een middenterrein. De randbebouwing is opgetrokken uit rode baksteen en sluit daarmee aan op de historische binnenstad. In het middenterrein tref je een voetgangersgebied aan met gangen en pleintjes. Het hele project ademt de sfeer van de Utrechtse cultuurhistorie. Na het project van Van Reeth komt ook het centrum van Victas in een traditie te staan.

ACTIEAGENDA

De zorg staat inmiddels hoog op de architectuuragenda. Het in een vroeg stadium betrekken van ontwerpende expertises bij vernieuwde zorgconcepten heeft meerwaarde. Architectuur kan een zorgconcept versterken. Daarmee maken zowel zorg als architect een geslaagde stap voorwaarts. Zo riepen het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en TNO in 2010 de Hedy d'Ancona-prijs voor excellente zorgarchitectuur in het leven. Het fonds organiseert daarnaast regelmatig bijeenkomsten over zorg en architectuur. Ook het rijk geeft met haar Actieagenda architectuur en ruimtelijk ontwerp 2013-2016 'Werken aan Ontwerpkracht' aan dat het ontwerpend onderzoek faciliteert bij de zoektocht naar nieuwe typologieën voor de zorg. Het rijk stelt: 'De stedenbouwkundige context, de relatie met andere voorzieningen en uitvoersvraagstukken spelen een cruciale rol bij zorgvoorzieningen en -woningen en moeten randvoorwaardelijk worden meegenomen en mee ontwikkeld.' Daarmee is zorg niet alleen een zorg voor de architect, maar ook voor de stedenbouwer. Jaco de Visser liep wat dat betreft voorop. Hij is in alle aspecten geslaagd de opgaven volgens de ambities van het rijk vorm te geven.

BIBLIOGRAFIE

- Hans van der Heijden en Marten Kuijpers, 'Alternatieven voor zorg in de stad', in: *Lay-out*, nr. 10, Stimuleringsfonds voor Architectuur, 2010, p. 2.
- Albert van der Horst, Frank van Erp en Jasper de Jong, *Zorg blijft groeien. Financiering onder druk. Trends in gezondheid en zorg*, Centraal Planbureau CPB Policy Brief, 2011.
- Idenburg, P.J. & Schaik, M. van., *Diagnose 2025 Over de toekomst van de Nederlandse gezondheidszorg*, Scriptum, 2010.
- Reimar von Meding, 'Zorg voor de stad. Woonzorg-architectuur biedt kansen voor kwaliteitsslag in steden en dorpen', in: *Ruimtevolk*, september 2010.
- Noor Mens, Cor Wagenaar, *Architectuur voor de gezondheidszorg in Nederland*, Rotterdam 2010.
- Ministerie van Infrastructuur en Milieu, ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie en het ministerie van Defensie, *Actieagenda architectuur en ruimtelijk ontwerp 2013-2016 'Werken aan Ontwerpkracht'*, Den Haag 2012.
- Plexus en BKB, *Werken aan de Zorg. Bouw en diversiteit van wonen*, Breukelen 2010
- Raad voor de Volksgezondheid en Zorg, *Zorg voor je gezondheid! Gedrag en gezondheid: de nieuwe ordening. Discussienota*, Den Haag, april 2010.
- <http://www.zorghulp.atlas.nl/zorgwereld/trends-in-de-zorg/trends-langdurige-zorg-2020/>

Victas gezien vanuit de nieuwbouw-
woningen aan de achterzijde.

DE TELOORGANG VAN DE NEDERLANDSE WONINGBOUW

BOUWEN ZONDER
IDEAAL

JAAP HUISMAN

Woningbouwprojecten winnen bijna nooit een architectuurprijs. Niet zo gek, betoogt architectuurjournalist Jaap Huisman, want de gemiddelde woonwijk gaat aan bloedeloosheid ten onder. Belangrijkste oorzaken: zieltogende corporaties en architecten die in het ontwerpproces het gezag zijn kwijtgeraakt.

Woningbouw – en specifiek sociale woningbouw – was decennialang de troef van de Nederlandse architectuur. Was, moeten we helaas constateren, want de glans lijkt er de laatste jaren af. Symptomatisch voor de ‘telooorgang’ is dat belangrijke architectuurprijzen nog zelden worden toegekend aan woningbouwprojecten, de Rietveldprijs niet uitgezonderd. De laatste in het oog springende winnaar van een prestigieuze prijs was het Dobbelman-

Het Dobbelmanproject in Nijmegen: woningbouw op het terrein van een voormalige zeepfabriek.

Woonwijk Brandevoort in Helmond van Rob Krier.

man-project van Architectenbureau Marlies Rohmer in Nijmegen, bekroond met de Gouden Piramide en de Architectuurprijs Nijmegen. Het Westerdokseiland in Amsterdam was ook een winnaar, van de NEPROM-prijs 2009. In beide gevallen betreft het vaardige staaltjes van herontwikkeling van industriële gebieden nabij historische binnensteden.

We kunnen nostalgisch doen over voorbeeldwijken die aan de randen van onze steden verzezen, zoals het Amsterdam-Zuid van Berlage, de Filmwijk in Almere en voor mijn part Kattenbroek in Amersfoort, maar we moeten tegelijk vaststellen dat dergelijke wijken volgens een vastomlijnd concept nauwelijks meer worden gebouwd. Het waren wijken die buitenlandse (architectuur)studenten be-

zochten om van te leren. Er was op een zeldzame manier een huwelijk gesmeed tussen stedenbouw en architectuur met een intelligente hiërarchie van hoofdassen en secundaire straten, van gezichtsbepalende gebouwen en neutrale woningbouw ertussen.

STRAAT, PLEIN EN PARK

Een krachtig huwelijk tussen stedenbouw en architectuur is in de woonwijken van de afgelopen twintig jaar ver te zoeken. Te veel was de moderne woonwijk samengevat in een beeldkwaliteitsplan of in een vermoeiende thematische opzet. De Nederlander moest nu eens het gevoel krijgen dat hij in Mexico woonde, dan weer in een Toscaans dorp of – en dat is het leeuwendeel – in Hollandse ot-en-

sien-nostalgie. Maar dat niet alleen: veel gemeenten hebben in de loop der jaren, terwijl de bouw van Vinex-wijken in volle gang was, hun stedenbouwkundige diensten opgedoekt. Toezicht of regie verdwenen, en daarmee een gemis aan een duidelijke planologie, aan visie op de toekomstige ontwikkeling van de stad. In plaats daarvan werd de realisatie van de nieuwbouwwijken uitgegeven aan consortia van projectontwikkelaars en bouwbedrijven waar stedenbouwkundigen niet aan het hoofd van de tafel zaten. Dat heeft consequenties gehad voor de niet altijd gelukkige verkaveling van wijken, voor een gebrek aan samenhang van het geheel. Architecten op hun beurt werden teruggedrongen, waardoor ze alleen nog de façade mochten ontwerpen en weinig inspraak hadden bij het (gestandaardiseerde) interieur. Immers, ontwikkelaars hadden in die jaren baat bij zoveel mogelijk standaard.

In 2013 wordt stilgestaan bij twee woonwijken waar twintig jaar geleden het stedenbouwkundige belang van straat, plein en park wel centraal zijn gesteld, het eerder genoemde Kattenbroek en Nieuw-Sloten in Amsterdam. In de eerste wijk diende als leitmotiv het verhaal uit een droom die architecten inspireerde tot nieuwe woningbouwtypen zoals brugwoningen, een fort en een woonboerderij. In Nieuw-Sloten manifesteerde zich een nieuwe generatie. Ben van Berkel, Lafour & Wijk, Koen van Velsen en Sjoerd Soeters ontwierpen woningen die na twintig jaar nog steeds bijzonder zijn, zowel in hun uiterlijke verschijning als in hun plattegronden. Er zijn in Nieuw-Sloten weer eens ouderwetse straten gemaakt, wat je als een reactie zou kunnen beschouwen op de bloemkoolwijken van de jaren zeventig. Zowel in Kattenbroek als in Nieuw-Sloten was de zorgvuldig ingerichte openbare ruimte het bindmiddel – ze gaven cachet aan

Zelf bouwen in Almere. Een impressie van MVRDV van het 'organisch' gegroeide stadsdeel Oosterwold.

de nieuwe wijken. Of misschien belangrijker, ze hebben die wijken een identiteit gegeven. Overigens is de meewarige blik die we werpen op de bloemkoolwijk wellicht misplaatst. Bewoners ervaren het leefklimaat als prettig, onder meer vanwege de verkeersafwikkeling waardoor het autoverkeer om de wijk heen wordt geleid. Het primaat ligt bij de voetganger en de fietser. Om die reden gelden Houten en sommige stukken van Zoetermeer als kindvriendelijk en dus ideaal voor het jonge gezin.

WEINIG FANTASIERIJK

Was vroeger alles beter? Nee natuurlijk. Beroerd zijn recente wijken als IJburg, Vathorst in Amersfoort en Helmond-Brandevoort beslist niet. De bewoners beschikken over grotere woningen dan de rijtjeshuizen uit de jaren zestig. Mensen wonen er met plezier en ook in de Vinex-wijken hebben vooraanstaande architecten fraaie complexen nagelaten. Beroemd zijn de gekleurde woningen van MVRDV in Ypenburg, letterlijk en figuurlijk een lichtpunt in de wijk. Je kunt twisten over de opge-

legde nostalgie van Brandevoort, maar architect Rob Krier heeft daar een ambitieus stedenbouwkundig plan neergelegd, dat recht doet aan de symbiose van stedelijkheid en huiselijkheid. Krier heeft namelijk een aspect goed begrepen: ook de suburbane stadswoning moet voldoen aan overmaat, zodat die geschikt is voor een bedrijf aan huis en aan uitdijende en krimpende gezinnen. Brandevoort speelt ook in op de behoefte aan de ontmoeting, bij een speeltuin, de jeu de boulesbaan of de gekunstelde markthal. Het maakt de

Vleuterweide: overdag het domein van de postbode en spelende kinderen?

uitleg van Helmond minder anoniem dan die in omringende gemeenten. Verder zijn de straten zo veel mogelijk autovrij. Op binnenterreinen kunnen de bewoners hun auto parkeren. Dat model is in meer nieuwbouwwijken overgenomen, waardoor het straatbeeld een stuk rustiger oogt. Toch is er in de loop der tijd iets misgegaan in de Nederlandse volkshuisvesting. Je zou het kunnen samenvatten met een woord: het gemis van een ideaal. Er is wel een idee, maar dat is niet hetzelfde als een ideaal.

Collectiviteit lijkt ingewisseld voor individualisme. De jury van de Rietveldprijs onder leiding van Wytze Patijn stelt dat er in de jaren 2011 en 2012 in een hoog tempo voor een overzichtelijke 'makkelijke' markt is gebouwd: huizen die snel verkocht of verhuurd konden worden. Daarbij was de aandacht voor nieuwe typologieën en concepten van ondergeschikt belang. 'Rijtjeshuizen en appartementencomplexen zijn weinig fantasierijk ontworpen, schijnbaar liefdeloos neergezet en geregeld slordig afgewerkt', schrijft de jury. Routine over-

heerste – logisch dat er voor zo'n productie geen prijs beschikbaar gesteld kon worden.

COMMERCIEEL BELEID

Idealen doen er dus niet (meer) toe. Terwijl dat wel het streven was bij de twintigste-eeuwse Nederlandse woningbouw. Die was, met corporaties aan het roer, erop uit minvermogenden op een fatsoenlijke manier te huisvesten. Dit was weer een reactie op de bedompte negentiende-eeuwse wijken waar de omstandigheden voor grote gezinnen

onaanvaardbaar slecht waren. De geschiedenis is bekend. Licht en lucht, verpakt in modernisme, was het verlossende antwoord, tuinsteden met veel groen waren het resultaat. Nederland groeide uit tot een woonverzorgingsstaat die door sommigen wel eens werd vergeleken met een communistisch geleid model. Machtig en misschien wel monopolistisch, zo werd het ministerie van Volkshuisvesting genoemd.

Maar de idealen zijn in de geprivatiseerde samenleving als een kind met het badwater weggegooid. Dat ministerie bestaat niet meer. Corporaties anno 2013 zijn op sterven na dood, of zodanig beschadigd door affaires dat ze geen deuk meer in een pak boter kunnen slaan. Het sociale ideaal is ingewisseld voor een commercieel beleid met als gevolg dat wijken de samenhang leken te verliezen die ze in het verleden wel hadden. Een blok dure koopwoningen tussen rijtjeswoningen of zelfs de opdeling van een 'megablock' in verschillende woonmilieus: het waren krampachtige pogingen om differentiatie te bevorderen. Lees voor differentiatie winstgevendheid. Die variëteit was bedoeld om de bevolkingssamenstelling minder eenzijdig te maken, maar uit onderzoeken blijkt dat groepen toch langs elkaar heen bleven leven.

GEMAKZUCHTIGE CATALOGUSBOW

De woningbouwvereniging kampte nog met een ander probleem, zoals het opschonen van de naoorlogse voorraad. Het heeft geleid tot een ingewikkelde spagaat. Ze waren enerzijds verplicht nieuwe (Vinex-)wijken te stichten, anderzijds de bestaande wijken te verbeteren. Dat is voor een deel wel gelukt, hoewel er ook wijken bijliggen waar het revalidatieprogramma is gestagneerd. Er zijn vanzelfsprekend ook bewegingen waar corporaties geen vat op hebben gehad. Een daarvan is

het besluit van gemeenten om particulieren te stimuleren tot zelfbouw door de uitgifte van kavels. Achteraf bekeken is het een historische en revolutionaire stap omdat voor het eerst de macht van de corporatie werd gebroken. Eindelijk konden burgers zelf bepalen hoe en waar ze wilden wonen. Dat heeft met name in Almere een grote vlucht genomen. De kwaliteit van het resultaat is niet anders te betitelen als 'wisselend'. Creatieve en innovatieve erupties gaan samen met gemakzuchtige catalogusbouw. In dit verband moet ik terugdenken aan een idee van het architectenbureau Arons & Gelauff die aan het begin van deze eeuw een modulaire systeem presenteerden. Particuliere opdrachtgevers zouden zo kunnen kiezen uit een variëteit aan 'cataloguswoningen', van bescheiden tot volledig opgetuigd. Als referentie diende het systeem van de groeidiamant, zodat ook starters op de woningmarkt de gelegenheid zouden krijgen een eigen woning te verwerven. Dat architecten nog eens een cataloguswoning zouden kunnen ontwerpen, was een ongehoorde gedachte, maar waarom ook niet en waarom niet alsnog? Waarom is dit terrein overgelaten aan fantasieloze aannemers? Waarom heeft de lokale overheid toegestaan dat het aanzicht van die zelfbouwwijken bestaat uit kunststof kozijnen en laurierboompjes naast de voordeur (die gelukkig verwijderbaar zijn)? De woningbouw is kennelijk terecht gekomen in de hoek van gemiste kansen en afslagen.

VERTICALE CAMPUS

Het is tijd voor nieuwe idealen. Een beweging waar de woningmarkt onder lijdt is de demografische ontwikkeling: een aantal perifere gemeenten, zoals Delfzijl, kampt met een overschot aan (incourante) woningen vanwege de krimpende bevolking. Er wordt in Limburg bijvoorbeeld geopperd

bepaalde naoorlogse wijken af te breken en de terreinen terug te geven aan de natuur. Liever minder en in plaats daarvan kwalitatief volwaardige huisvesting dan handhaving van de grootste gemene deler die daar nu staat. Alleen op deze manier zijn veeleisende ouderen te verleiden om naar Limburg te verhuizen. Voor krimpregio's wordt voorgesteld dat kwaliteitswoningen moeten samengaan met zorgvoorzieningen en infrastructuur. Mondjesmaat komen initiatieven zoals woongroepvilla's van de grond waar ouderen elkaar gezelschap kunnen houden. Hergebruik van leegstaande panden is dan een optie – en anders nieuwbouw volgens een innovatief concept. Jongeren die langer bij hun ouders blijven wonen, is een andere trend.

REDMIDDEL VOOR LEEGSTAND

De behoefte aan nieuwe woningen is daardoor minder urgent. Opmerkelijk is een bericht uit *de Volkskrant* eind augustus dat de nieuwe generatie studenten liever oudere panden met gedeelde voorzieningen kiest – kwestie van geld – dan keurig ingerichte moderne studentenflats. Daar staat de opkomst van de campus tegenover. Het plan om de afgeschreven kantoorwijk Diemervijver in Diemen om te toveren tot een studentenwijk met tal van voorzieningen, inclusief een typisch Amsterdams café, heeft terecht veel publiciteit gekregen. Een soortgelijk initiatief is de 'verticale' campus bij Den Haag Centraal waar buitenlandse studenten een plek hebben gevonden.

Er worden zowel in Diemen als in Den Haag twee vliegen in een klap geslagen. Dit is een zinvolle vorm van herbestemming van kantoren die al lang leeg stonden (in Den Haag krijgt het afgedankte ministerie van Binnenlandse Zaken een nieuwe kans). In Diemen is dit een oplossing om de was-

Impressietekening voor nieuwe woonvormen in de Utrechtse woningbouwlocatie Rijnenburg.

sende stroom studenten in Amsterdam op te vangen. Een overweging van een ouder die haar studerende dochter hier graag wil laten wonen is 'dat ze dat een veilig idee vindt'. Een beschermde omgeving in de 'boze grote stad' is kennelijk voor veel niet-Amsterdammers een aantrekkelijk idee. Zo ontstaat in feite een gated community met een speciale doelgroep. Gated communities vinden we in Nederland in veel gevallen onwenselijk – ze wer-

ken sociale segregatie in de hand – maar in dit geval is het verdedigbaar: een studentencampus als redmiddel voor de leegstand.

INTERMEDIAR

Herbestemming, zoals in Diemen en Den Haag, is een uitgelezen kans voor architecten van nu. Bouwen voor specifieke doelgroepen, zoals studenten en ook ouderen. Grootschalige stedenbouwprojec-

ten, zoals die uit de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, worden niet meer gepleegd. Aan de TU Delft is herbestemming een volwaardige afstudeerrichting geworden. Ontwikkelaars en gemeenten kiezen voor kleine stapjes, bang om zich een buil te vallen. De derde uitleg van IJburg is al geschrapt, Rijnenburg bij Utrecht zit in de wacht-kamer.

Gelukkig komen suburbane spooksteden, zoals in

De laatste Bijlmerflat Kleiburg.

Spanje, in Nederland nog niet voor. Het probleem zit 'm in een verstopte markt. Banken aarzelen bij het verstrekken van hypotheek, ouderen 'verhuizen niet door' omdat ze hun huis niet kunnen verkopen. En dat terwijl er volgens de site huizenmarkt-zeepbel.nl eigenlijk te weinig woningen beschikbaar zijn. De site meldde in de zomer van 2013 dat het Nederlands systeem is dichtgeslibd – er zou meer differentiatie moeten zijn in prijs en grootte waardoor consumenten de woning van hun gading kunnen vinden, en starters betere kansen krijgen.

Avonturiers kochten voor een symbolisch bedrag een flat en knappen Kleiburg op.

In enkele decennia is (volks)huisvesting van een bulkproduct veranderd in maatwerk. Hoewel de Vinex-opgave aanvankelijk was bedoeld om te voldoen aan de grote vraag naar woningen nabij de stad, zat er een aspect van maatwerk aan vast: in de vorm van differentiatie in stijl en woningplattegronden. Maar maatwerk en differentiatie kunnen ook doorslaan. Het aanvankelijke plan om op IJburg een zo groot mogelijke variatie toe te passen, werd al snel door de ontwikkelende consortia verlaten toen de kosten van realisatie te hoog bleken. Architecten waren teleurgesteld, dat spreekt. En toen moest de crisis in de bouw nog beginnen. Toch zijn maatwerk en kleinschaligheid wel de koers die ontwikkelaars en architecten kunnen volgen. Op dat gebied zijn enkele initiatieven hoopvol. Leidsche Rijn geldt als een succes omdat de grootste Vinex-wijk van Nederland is opgedeeld in 'scherven' waardoor bewoners zich betrokken voelen bij hun directe omgeving.

KLUSWONINGEN

In de bestaande stad is een van de meest aansprekende voorbeelden de kluswoningen die eerst in Spangen (Rotterdam) en vervolgens in Kleiburg (Amsterdam-Zuidoost) zijn uitgegeven aan avontuurlijke particulieren. Voor een symbolisch bedrag kochten ze een cascowoning die ze zelf mochten opknappen. De rol van architecten verandert hierdoor. Ze leggen niet langer een ontwerp voor, zijn niet meer regisseur of dirigent: ze zijn intermediair tussen gemeentelijke instanties of bemiddelen bij de Vereniging van Eigenaren. Het accent verplaatst zich van aanbod naar vraag. Gelukkige bijkomstigheid is dat de regelgeving in de bouw sterk wordt teruggedrongen.

Wellicht zou Nederland in dat opzicht kunnen leren van de bouwpraktijk in Japan. Daar zijn huis-

eigenaren vrij om te bouwen wat ze willen, maar dienen ze in dat geval op de koop toe te nemen dat ze geen hypotheek krijgen. Voldoen ze wel aan de strenge regels van duurzaamheid, energiebesparing, isolatie en veiligheid, dan is de steun van een bank gewaarborgd. Het vertaalt zich in een differentiatie aan woningbouw in een willekeurige Japanse straat. Niet dat dat overal verheffende architectuur oplevert, integendeel. De juweeltjes zijn op de vingers van een hand te tellen. Maar de zelfbeschikking in de woningbouw is in Nederland niet meer terug te draaien – zie het succes van de uitgifte van zelfbouw kavels waarvoor belangstellenden bereid zijn in een slaapzak voor de deur te wachten. Toen gemeenten met dit beleid begonnen, werd er gewaarschuwd voor Belgische toestanden. Die zijn er hoegenaamd niet gekomen, dankzij de regelgeving en de rol van de welstand. Vrijheid is een mooi goed, maar in het geordende Nederland mag die niet doorslaan naar planologische willekeur.

De tijd is rijp voor onconventionele ingrepen. De kluswoningen zijn er een voorbode van. Op een congres voor jonge ontwerpers in juni in Amsterdam werd gezegd dat het idee om Kleiburg uit te geven aan particulieren op grotere schaal toegepast had moeten worden in de revitalisatie van Amsterdam-Zuidoost. Dan was er een spannender wijk ontstaan dan die van nu, waar de grondgebonden woningen dertien in een dozijn zijn. De Bijlmer is veranderd in een wijk als alle andere, terwijl de gezichtsbepalende honingraatflats zowel verticaal als horizontaal 'herverkaveld' hadden kunnen worden. Als voorbeeld wordt daarbij vaak de Torre di David in Caracas genoemd, een onaffe wolkenkrabber die twintig jaar geleden werd gekraakt en sindsdien is uitgegroeid tot een verticale favela. Spannend, verbeeldingsvol en uitermate divers.

Architecten zijn behulpzaam geweest bij de begeleiding van de krakers, met constructieve aanwijzingen en in het overleg met de overheid.

SLAAPSTAD

Dit staat vanzelfsprekend in groot contrast met de huisje-boompje-beestje-wijk die nog steeds de dienst uitmaakt in Nederland. Die wijken zullen altijd nodig zijn voor gezinnen die behoefte hebben aan een overzichtelijke gemeenschap. Alleen is het jammer te moeten constateren hoe eenzijdig die Vinex-wijken zijn. Toen ik eens overdag rondliep in Vleuterweide, waar gepoogd is een heus centrum te creëren, merkte ik hoe uitgestorven Leidsche Rijn is. Overdag is het het domein van kinderdagverblijven en thuiskapsters, om het gechargeerd te zeggen. Winkelcentra maken een levenloze indruk, restaurants en cafés zul je er nauwelijks aantreffen. Het beeld in Leidsche Rijn is niet anders dan in andere Vinex-locaties. De slaapstad is klaarblijkelijk een onuitroeibaar fenomeen. Wonen staat in deze omgevingen gelijk met settelen. En het contrast met de historische binnenstad lijkt alleen maar te zijn gegroeid. Geen wonder dat de weekendfile voor de Amsterdamse Bijenkorf een bijna cultureel verschijnsel is als een ontsnappingsmogelijkheid voor de suburbane mens.

Terug naar de rol van de architect en de betekenis van goede architectuur. Terug dus naar 'de tak van sport' waar Nederland decennia zich zo bekwaam in heeft betoond. Dat de hoofdpoging bestaat uit de herschikking en herbestemming van de bestaande bouw spreekt voor zichzelf. Het 'pakhuis nieuwe stijl' dient zich aan. Zoals in de jaren zeventig en tachtig deze panden succesvol zijn verbouwd tot (luxueuze) woonhuizen, zo moeten we nu ook aankijken tegen kantoren, kloosters, kerken en boerderijen. Een kansrijk initiatief zijn verder de

solids die sommige corporaties uitproberen in nieuwbouwwijken – cascoge bouwen waar allerlei functies met elkaar te combineren zijn, waarin ruimtes kunnen variëren. In feite gebeurt de zelfbouwpraktijk hier binnenshuis. De start is nog moeizaam, blijkt uit onderzoek, maar dat is te wijten aan de nieuwigheid van het concept. In Eindhoven zijn Philipsfabrieken verkaveld in lofts en studio's voor een schappelijke prijs. Dat slaat aan.

BONTE VERZAMELING

Ten slotte wil ik pleiten voor architectuur en stedenbouw light. Dat zijn projecten van tijdelijke aard die kunnen voorzien in een tijdelijke behoefte. Het voorbeeld hiervan vinden we opnieuw in Almere waar al in de jaren tachtig en negentig is geëxperimenteerd met de 'openlucht laboratoria' De Fantasie en De Realiteit. Architecten en particuliere opdrachtgevers kregen de kans op een geheel eigen manier invulling te geven aan het begrip wonen. De twee wijken bestaan uit een bonte verzameling villaatjes, bungalows en torentjes die hebben aangetoond dat het wel degelijk mogelijk is creatief te bouwen. Light kan ook betekenen dat woningen demontabel zijn, dat ze na dertig jaar worden opgeruimd als ze dienst hebben gedaan. De nieuwe lichte materialen lenen zich ervoor en de geschiedenis heeft ons geleerd dat deze manier van bouwen nut heeft. Te denken valt aan de Zweedse en Finse huizen die hier na de watersnoodramp werden neergezet om de woningnood tijdelijk te lenigen.

En dan is er nog een ecologische uitdaging, de uitvoering van de cradle-to-cradle-principes. In verschillende steden is er een begin mee gemaakt. Hoewel nog vaak de nadruk ligt op de ecologie en dus minder op de architectuur zelf, kan dit een nieuwe weg voor de woningbouw zijn. Zelfvoorzie-

De zelfvoorzienende en duurzame woonwijk EVA-Lanxmeer in Culemborg.

nende duurzame complexen – daarvan zouden er wel meer mogen verschijnen. Bovendien kunnen de ecologische wijken mogelijkheden bieden voor collectieve voorzieningen, in zorg, onderwijs en werkgelegenheid. Sinds het kabinet in de Miljoe-

nennota van 2013 heeft aangegeven dat de toekomst voor de participatiemaatschappij is, is plotse-ling meer perspectief voor dit soort wijken. Al is het maar om iets terug te halen van het collectieve ideaal dat de woningbouw in het verleden zo sterk

heeft gemaakt. Voor architecten betekent dit een uitgelezen kans: vormgeving van centrale, gedeel-de voorzieningen. Ze hoeven de geschiedenis er maar op na te slaan.

OVER DE AUTEURS

Marieke Berkers (1977) is architectuurhistorica en werkte onder meer voor Bureau Venhuizen. In opdracht van de Vrije Universiteit onderzocht ze de infrastructurele ontwikkeling in de regio Schiphol en in 2012 was ze als *embedded* onderzoeker actief bij Mediamatic. Als curator stelde ze verschillende tentoonstellingen samen, waaronder de expositie *Foodprint*. Marieke Berkers is vakredacteur bij het tijdschrift *Blauwe Kamer* en maakt deel uit van Stad-Forum, een onafhankelijk adviesorgaan in Amsterdam.

Jaap Huisman (1953) is hoofdredacteur van SMAAK, magazine van de Rijksgebouwendienst, publiceert in de *Groene Amsterdammer*, en voorheen in *Vrij Nederland* en de *Volkskrant*. Hij heeft een dertigtal boeken op zijn naam staan waaronder *Onzichtbaar Amsterdam* (2009), *Kaalheid is een keuze* (2011), *Het Nieuwe Rijksmuseum* (2013) en *Het streven naar eindeloosheid* over de architectuur van Rem Koolhaas (2013).

Rubén Dario Kleimeer (1978) fotografeert de stad en de openbare ruimte. Hij studeerde aan de Willem de Kooning Academie in Rotterdam en deed zijn Master Fotografie aan St. Joost in Breda. Naast werk voor architecten en stedenbouwkundigen leverde Kleimeer bijdragen aan het boek *Shanghai New Towns* en *Mark Magazine*. Zijn werk wordt regelmatig tentoongesteld in galleries.

Peter Paul Witsen (1964) is werkzaam als zelfstandig planoloog onder de bedrijfsnaam ‘Westerlengte – tekst en advies voor ruimte en beleid’. Hij combineert planologisch beleidsadvies met vakjournalistiek op het gebied van ruimtelijke ordening, stedenbouw en landschapsontwikkeling. Als beleidsadviseur was hij onder meer betrokken bij de planvorming voor het Markermeer-IJmeer, de Nieuwe Hollandse Waterlinie en het Groene Hart. Hij maakt deel uit van de redactie van het tijdschrift *Blauwe Kamer* en was redacteur van *Stadscahiers*. Verder is hij co-auteur van onder andere *Belvedere.nu*; *Praktijkboek cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling* uit 2010 en *The Selfmade Land* uit 2012.

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

Bureau M.E.S.T.: pp. 42, 43
Rubén Dario Kleimeer: omslag voorzijde
Luuk Kramer: pp. 10, 11, 12 linksonder
Arie de Leeuw: p. 13
Jannes Linders: p. 15
Jeroen Musch: p. 45
Daniel Nicolas: p. 44
Maartje de Nie: p. 14 boven
Christian Richters: p. 14 onder
Daria Scagliola: p. 38
Oliver Shuh (Palladium): omslag achterzijde, pp. 2-3, 8-9, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 36-37